

Loodusmälestised 19

NATURAL HERITAGE OF ESTONIA

RAPLAMAA

Rapla, Märjamaa, Raikküla vald

Esikaas: Paka mägi on tuntud Raikküla lademe (Silur) tüüppaljandina. *M. Kivisilla foto.*
Front cover: Paka hill is known as the stratotype outcrop of the Raikküla Stage (Silurian).
Photo by M. Kivisild.

Ülal: Külatee Sõtke külas kulgeb otse mööda paasi. *T. Petersoo foto.*

All: Mihkli metsakivi. *T. Petersoo foto.*

Above: A road in Sõtke village runs right on limestone. *Photo by T. Petersoo.*

Below: Mihkli boulder. *Photo by T. Petersoo.*

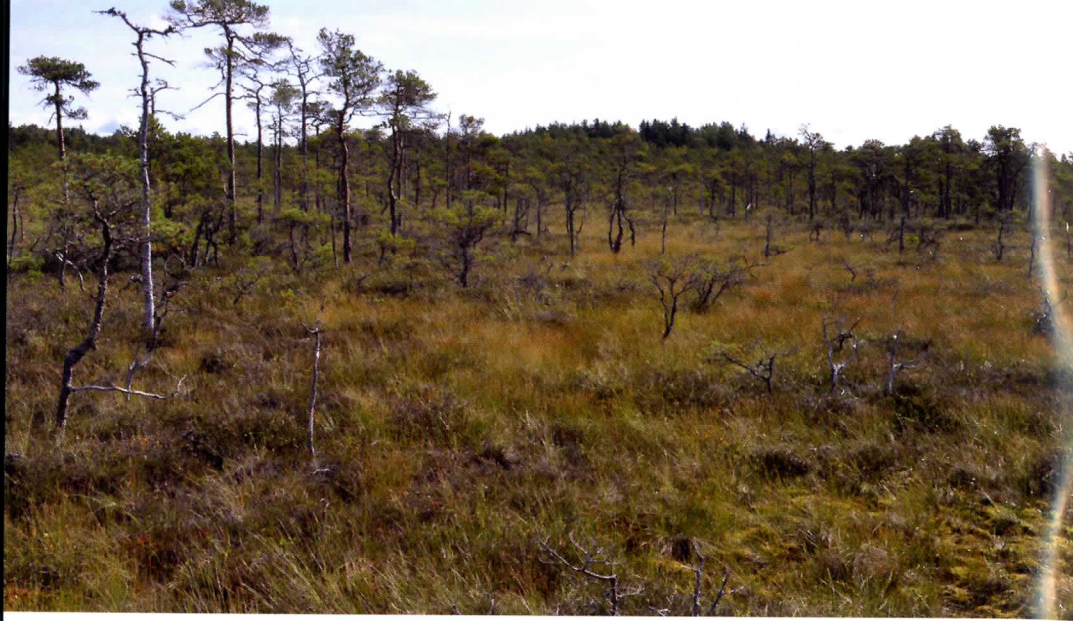
Ülal: Üks Mustallikatest – vesi voolab Pühaojja ehk Üüste ojja. *A. Hübneri foto.*

All: Karstunud lõhedega Lehmlõuke alvar Lipstu nõmmel. *T. Petersoo foto.*

Above: One of the Mustallika springs. Its water flows into the Pühaojja (Üüste) Brook.

Photo by A. Hübner.

Below: Lehmlõuke alvar with karstified crevices on Lipstu heath. *Photo by T. Petersoo.*

Ülal: Linnuraba. *G. Baranovi foto.*

All: Varbola linnuse (XI sajand) läänevärav. *A. Hübneri foto.*

Above: Linnuraba Bog. *Photo by G. Baranov.*

Below: Western gate of Varbola hill-fort (11th century). *Photo by A. Hübner.*

MTÜ Pakri Looduskeskus

**LOODUSMÄLESTISED
NATURAL HERITAGE OF ESTONIA**

19

RAPLAMAA

Rapla, Märjamaa, Raikküla vald

Loometsade riik

Koostajad: H. Kink
T. Petersoo

Toimetaja A. Miidel

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2010

Kaanekujundus: Aarne Mesikäpp

Keeletoimetajad: Irja Pärnapuu (eesti keel),
Tiia Kaare (inglise keel)

Kaardid: Gennadi Baranov, Jüri Kõiv

© Teaduste Akadeemia Kirjastus

ISSN 1406-3026

ISBN 978-9985-50-410-9

Sisukord

Sissejuhatus	5
Introduction	
1. Läbi aastatuhandete	7
Through millennia	
2. Loodus	11
Nature	
2.1. Geoloogia ja pinnavormid	11
Geology and landforms	
2.2. Rändrahnud	11
Erratic boulders	
2.3. Karst ja allikad	12
Karst and springs	
2.4. Jõed	15
Rivers	
2.5. Sood	15
Mires	
2.6. Loopealsed ja puhtad allikad	17
Alvars and springs	
2.7. Loometsade riik	18
Alvar forests	
3. Kaitsealad	21
Reserves	
4. Looduse õpperajad	23
Nature trails	
5. Muuseum	25
Museum	

6. Nimekirjad, kaardid	26
Registers, maps	
6.1. Loodusmälestised	26
Natural features	
6.2. Kaitsealad, looduse õpperajad	29
Reserves, nature trails	
6.3. Haljastuobjektid	31
Greenery	
6.4. Kultuuriobjektid	33
Cultural features	
Summary	36
Kirjandus	37
References	

Sissejuhatus

Väljaandes tutvustatakse Rapla linna ja valla, Märjamaa ning Raikküla valla huvitavaid pinnavorme, karstinähtusi, allikaid, soid ning rändrahne. Teavet esitatakse ka tähelepanu väärivate vee- ja haljastuobjektide ning kultuuriobjektide kohta. Teoses on kasutatud Ülo Heinsalu koostatud "Eesti ürglooduse raamatu" VI köite (1992) andmeid.

Seni on sarjas "Loodusmälestised" aastail 1997–2008 ilmunud kaheksateist osa:

1. Tallinn: Kesklinn, Kadriorg, Kristiine.
2. Tallinn: Nõmme, Mustamäe.
2. Tallinn: Põhja-Tallinn, Haabersti.
4. Tallinn: Lasnamäe, Pirita.
5. Harjumaa: Paldiski, Pakri poolsaar ja saared.
6. Harjumaa: Viimsi, Maardu, Jõelähtme.
7. Lääne-Virumaa: Rakvere, Vinni, Rägavere, Sõmeru, Kunda.
8. Harjumaa: Harku, Keila, Padise.
9. Ida-Virumaa: Vaivara, Sillamäe, Toila.
10. Harjumaa: Lahemaa.
11. Ida-Virumaa – Lääne-Virumaa: Kohtla, Lügánuse, Aseri, Viru-Nigula.
12. Harjumaa, Raplamaa – ümber Mahtra soostiku: Kose, Kõue, Kohila, Kaiu, Juuru.
13. Ida-Virumaa: Illuka, Mäetaguse, Iisaku, Alajõe.
14. Ida-Virumaa: Sonda, Maidla, Tudulinna, Avinurme, Lohusuu.
15. Lääne-Virumaa: Laekvere, Avanduse, Rakke, Väike-Maarja, Tamsalu.
16. Lääne-Virumaa: Tapa ja Kadrina vald.
17. Läänemaa: Noarootsi, Nõva, Osmussaar.
18. Harjumaa: Kiili, Rae, Saku ja Saue vald.

Kirjeldatav piirkond jääb Harju lavamaa ja Lääne-Eesti madaliku maastikurajooni ning kuulub Kohila karstivaldkonda. Piirkonnas on palju aja- ja kultuuriloolisi paiku. Siin oli juba Muinas-Eesti perioodil asustus, mida tõendavad kaitseehitised nagu Varbola maalinn, Konuveres linnus, Sõtke Kantsimägi jt. Üks vanematest püskiladest Eestis on Jalase. Esimene kirjalik teade Rapla küla kohta pärineb XIII sajandist. Mõisad tekkisid Raplamaale XIII–XIV sajandil. Omapärase arhitektuuriga on Alu, Hagudi, Purila, Raikküla jt. mõisad. Raplasse ehitati XIII sajandil Maarja-Magdaleenale pühendatud kirik, Märjamaale Neitsi Maarjale pühendatud kirik. Rapla kirikuaias on ennistatud mälestusmärk Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas langenuile. Märjamaa kirikuaia idaküljel asub Vabadussõja mälestusvärv. XIX sajandil ehitati Konuveres Vigala jõe Eesti pikim kivisild.

Vaadeldava piirkonnaga on seotud mitme loodus- ja kultuuriuurija elutee, näiteks Heinrich Aasamaa (1909–2008), Teodor Lippmaa (1892–1943), Aleksei (Aadu) Parnabas (1919–1986), Ülo Heinsalu (1928–1994), Aino Valgma (1934–1997), Arvi Paidla (1937–2000) jt.

Piirkond paistab kogu Eestimaa ulatuses silma loometsade rohkusega ning seetõttu võib kirjeldatavat ala nimetada ka loometsade riigiks. Siluri ajastu karbonaatkivimite kõige esinduslikum paljand on Paka mäel. Karst on levinud loopealsetel Palamulla, Märjamaa ja Jalase ümbruses, Vardi loometsas jm. Karstiga seotud arvukad allikad avanevad Purilas ja Märjamaa ümbruses. Siin on piirkonna suurima jõe Kasari algus.

Rändrahne on suhteliselt vähe – “Eesti ürglooduse raamatusse” on kantud 31 rändrahnu. Suurimateks ja tähelepanuväärsemateks on Kükita Suurkivi, Kalevipoja luisukivi, Varbola ohvrikivi jt.

Loodusväärtuste kaitseks on asutatud üheksa kaitseala. Piirkonda läbib Nelja Kuninga Tee matkarada. Märjamaa ümbrusesse on rajatud looduskaitse õpperada, Velisele looduse ja kultuuri õpperada.

Külastamist väärib Sillaotsa talumuuseum, kus saab tutvuda taludes kasutatud tarbeesemete, tööriistade ja masinatega.

1. Läbi aastatuhandete

Suurem osa Raplamaast kuulus XII–XIII sajandil muistsesse Harju maakonda. Raplamaa on osa Eesti südamest, siin on palju aja- ja kultuuriloolisi paiku ning seoseid Eesti aja- ja kultuuriloo suurkujudega. Vaadeldaval alal oli juba Muinas-Eesti perioodil tihe asustus. Põhiline osa muistiseid pärineb Raplamaa põhja- ja keskosast, kus looduslikud tingimused soodustasid muinasasustuse kujunemist – seda tõendavad mitmed kaitseehitised (linnused). XIII sajandil koostatud “Taani hindamisraamatusse” on siit kantud ka arvukalt külasid.

Muinas-Eesti üheks vägevamaks kantsiks oli Varbola maalinn (Jaanilinn), mida kasutati linnusena alates XI sajandist. Oma pindala (2 ha) ja kaitsevalli võimsuse poolest kuulub Varbola arheoloog Evald Tõnissoni (1928–2001) sõnul nii Eesti kui ka Baltimaade ja Skandinaavia silmapaistvamate linnuste hulka. Linnuse õue ümbriseb 580 m pikkune ringvall, mille kõrgus ulatub välisservas 10 meetrini. Varbola kants oli viimast korda sõjaliselt kasutusel XIV sajandil Jüriöö ülestõusu ajal. A. Paidla järgi (1999) olnud Varbola kants Novgorodi kaubaaidaks Eestimaa metsas. XVI–XVII sajandil kasutati linnuse õue kalmistuna, XVIII sajandil võeti osa õuest kasutusele põllumaana. XX sajandi teisel poolel linnus osaliselt rekonstrueeriti. Huvipakkuvaid linnuseid on olnud ka mujal Märjamaa vallas, olulisemad neist on Sõtke Kantsimägi Märjamaa alevist edelas ja Konuvere linnus. Raikküla lähedal on I aastatuhande keskelt pärinev Lipa linnus.

Üks vanematest püsküladest Eestis on Raikküla valla Jalase küla, mis paiknes muinasaegse läänest itta kulgeva tee ääres. Külast on leitud muinasaegne asulakoht, kultusekive ja kalmeid. Kirjalikud andmed pärinevad “Taani hindamisraamatust” (1241). XV sajandil oli küla Sikeldi mõisa omaniku Otto von Tuve valduses. XVI sajandil kuulus see Wrangellide perekonnale, 1760. aastast Hastferile. XIX sajandil oli Jalase Kuusiku mõisa valduses. Jalase küla on kompaktse põhiplaaniga. Jalasel on kooliharidust omandatud 1880. aastal ehitatud külakooli hoones. 1990 moodustati Jalase küla kaitseala, mis 2003. aastal laienes juba maastikukaitsealaks (vt. pt. 3).

Esimene kirjalik teade Rapla küla kohta pärineb “Taani hindamisraamatust”. XIII sajandi lõpul ehitati Vigala jõe äärde Maarja-Magdaleenale pühendatud kirik. Praegune kirik ehitati aastatel 1899–1901. Rapla kirik on ainuke kahe torniga maakirik Eestis. Kirikuaias on säilinud kuus paekivist XVII sajandi rõngasristi. Seal asub ka ennistatud mälestusmärk Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas langenuile. Rapla kalmistu ja kabel rajati 1870. aastal. Kabeli tagumises osas on Tiesenhauseni perekonna hauakamber.

Rapla lähedal Uuskülas Sildema talus sündis Eesti Vabariigi viimane peaminister enne teist Nõukogude okupatsiooni Otto Tief (1889–1976), kelle mälestustahvel avati 1989. aastal. Uuskülas asub kunstnik Kaarel Liimandile (1906–1941) püstitatud mälestuskivi.

Mõisad tekkisid Raplamaale XIII–XIV sajandil. Eestlased hävitasid enamiku siinsetest mõisatest juba 1343. ja hiljem 1905. aastal.

Rapla lähedal asub üks omapärasema arhitektuuriga mõisaid Eestis – Alu mõis. Praegune häärber valmis 1875. aastal. Samal ajal alustati Alus 11 ha suuruse pargi rajamist. Parki ilmestavad seitse tiiki. Raplast 4 km edelas asub Kuusiku mõis. Puust peahoone ehitati XVIII sajandi lõpul. Kuusiku on tuntud eelkõige ilmajaama ja põllumajanduse katsebaasi poolest. Ilmavaatlusi on Kuusikul järjepidevalt tehtud alates 1920. aastast. Kuusiku lähetele hakati 1939. aastal ehitama Nõukogude sõjaväe lennuvälja. Lennuväli pindalaga 557 ha valmis pärast Teist maailmasõda. 2008. aastast on lennuväli kasutusel purilendurite ja langevarjurite treeningubaasina.

Kodila küla kohta on esmateade juba 1241. aastast, mõisa kohta 1436. aastast. Mõis kuulus von Kugelgeni perekonnale. Kivist peahoone ehitati XVIII sajandil. Läheduses paiknevas Ohulepa mõisas oli Friedrich Reinhold Kreutzwaldi noorpõlvekodu, mis on tähistatud mälestustahvliga.

Hagudi mõis rajati 1649. aastal ja see kuulus perekond Krusensternidele. Härrastemaja ehitati XVIII sajandi keskel. Esimest Vene ümbermaailmareisi juhtinud Adam Johann von Krusensternile (1770–1846) on mõisa ette püstitatud mälestuskivi. Kuulsa raadiohääle Felix Moori (1903–1955) noorpõlvekodu oli Hagudi jaamas. Rõa külas on mälestuskiviga tähistatud kujur Anton Starkopfi (1889–1966) sünnikoht.

Purila mõis rajati 1516. aastal. Mõisa keskuse hoonestus on hästi säilinud. Hoonestust ilmestavad metsapark ja allikad Keila jõe paremal kaldal.

Seli küla ja mõis asuvad Atla ja Keila jõe ühinemiskohas. Küla kohta on esmateade aastast 1241 ja mõisa kohta aastast 1474. Mõis kuulus alguses Pirita kloostrile, alates 1812. aastast von Tiesenhausenitele. Pärast 1905. aasta põletamist mõis taastati. Seli mõisas asub praegu sõjaveteranide haigla.

Märjamaa valla keskmeks on samanimeline alev (1945), mille areng hooustus XIX sajandil. Neitsi Maarjale pühendatud Märjamaa kirikule viitavad andmed juba 1364. aastast. Märjamaa kirik on üks kaunima sisekujundusega maakirikuid Eestis. Kirikuaias idaküljel asub Vabadussõja mälestusvärv. Kirik sai tugevasti kannatada 1941. aasta südasuve lahingutes ja ennistati 1989. aastal.

Märjamaa valla üks heakorrastatuid külasid on Velise, kuhu 1884. aastal ehitati Velise Apostliku Õigeusu Ristija Johannese kirik ja rajati kihelkonnakool. 1905. aasta oktoobris asutati siin rahvakaitseüksus ja kuulutati välja Velise vabariik. Sellele järgnenud karistusaktsioonide käigus toimepandud veretöö ohvritele püstitati 1936. aastal kiriku ette mälestussammas. Velise mail elasid maadluskuulsuse Georg Lurichi (1876–1920) vanemad. Velise alevikust põhja pool asuvasse Sillaotsa kodutallu rajas Aleksei Parnabas muuseumi ja dendropargi. 1988 avati muuseumi rajajale mälestusmärk.

Valla lõunaosasse Velise jõe kaldale rajati 1529. aastal Valgu mõis. Kahekorruline klassitsistlik härrastemaja valmis aastal 1820. Valgu mõisa häärber oli 1905. aasta sündmuste käigus Läänemaal esimene, mis süüdati. Hoone taastati ja on kasutusel koolimajana. Tähelepanu väärib Valgu mõisa park.

Konuvere mõis rajati 1566. aastal Vigala jõe vasakule kaldale. 1861. aastal ehitati Konuveres Eesti pikim (116 m) kivisild. Kaunis sild restaureeriti aastal 2007 ja on meeldivaks uudistamisobjektiks Tallinn–Pärnu maanteel liikujatele.

Kasari (Teenuse) jõe kaldal asuva Teenuse mõisa kohta pärinevad esmateated aastast 1536. Teenuse mõisast on pärit kunstnik Ludwig von Maydell (1795–1846). Loodna mõisa kohta on esmateated aastast 1505. Peahoone ehitati XIX sajandi teisel poolel. Esimesed andmed Sipa mõisa kohta on dateeritud 1527. aastaga. Mõisahoone ehitati XVIII sajandil, põletati 1905. aastal. Hiljem see taastati. Mõisast on pärit kirjanik Friedrich Brandt (1830–1890). Lähikonda jääb ka Sipa ohvripärna asukoht. Sooniste mõis rajati XVII sajandil. Ühekorruline hoone on pärit XVIII sajandist. Pärast 1905. aasta põlengut ehitati hooned uuesti üles.

Esimesed teated Kasti mõisa kohta pärinevad 1478. aastast. Hooned ehitati XVIII sajandi teisel poolel keskaegse linnuse müüridele. Peahoonet ümbritsevad arvukad kõrvalhooned. Kasti mõisas töötanud nn. krahvikooli kõrghetked olid aastail 1876–1886 (Uustalu, M. 2008).

Vaimõisa mõisa peahoone ehitati XVIII–XIX sajandil. Ansambliisse kuuluvad sepikoda ja Hollandi tuulik. Vaimõisa mõisas sündis Gustav von Rosenthal (1753–1829) – Ameerika iseseisvussõjas osaleja (*alias* John Rose) ja talurahvasaaduse väljatöötaja (Kiili, J. 2009).

Vardi mõis rajati XVI sajandil. Mõisamaja hävis 1905. aastal ja ehitati üles 1913. Vardi mõis kuulus aastail 1807–1813 August von Kotzebuele (1761–1819), kes oli XIX sajandi algupoole mängitavamaid näitekirjanikke maailmas ja K. E. von Baeri andmeil kartulikasvatuse propageerija Eestimaa (Paidla, A. 1991).

Esimesed teated Haimre mõisa kohta pärinevad 1420. aastast. 1905. aasta detsembris panid mässajad peahoone põlema. Säilinud on kõrvalhooned. Looduskaitse all oleva mõisapargi rajas XIX sajandi keskel Heinrich August Dietrich (1820–1898), kes oli üks esimesi Baltimaade biolooge. Mõisaomaniku pojana sündis Haimres Jürgen Fahrensbach (1551–1602), kellest sai Poola-Leedu XVI sajandi andekaim väejuht (Loit, S. 2008).

Suhteliselt vähem oli mõisaid Raikküla vallas. Kabala mõis asub praeguses Tamme külas, kus tegutseb ka Kabala villaveski-muuseum. Esmased teated Kabala mõisa kohta pärinevad 1469. aastast. Ühekorruline kivist härrastemaja valmis XVIII sajandi lõpul. Teated Raikküla mõisa kohta pärinevad 1496. aastast. XVIII sajandil ehitatud häärber ehitati ümber 1804. aastal, see põles 1817 ja taastati aastail 1819–1820. Mõisa omanik 1847–1891 oli geoloog, zooloog ja maadeurija Alexander von Keyserling (1815–1891), kes oli ka Eestimaa rüütelkonna peamees ja Tartu Ülikooli kuraator. Ta rajas 1881. aastal esimese kiviktaimla Eestis. Peamaja juurde on püstitatud mõisa kunagistele

omanikele mälestuskivi (Paidla, A. 1991). Raikküla läheduses Lipa külas sündis filosoof, usundiloolane ja luuletaja Uku Masing (1909–1985), kelle mälestuseks avati 1989. aastal sünnitalu õuel mälestuskivi. Keo külas Tõnumaal sündis maalikunstnik Johannes Võerahansu (1902–1980). Geoloogiliselt rikas Raikküla koos Paka mäega võiks kujuneda Eesti paegeoloogiliseks südameks (Einasto, R. 2008).

Vaadeldava piirkonnaga on seotud mitme loodus- ja kultuuriuurija elutee. Pedagoog ja botaanik Heinrich Aasamaa algatas 1936. aastal Lipstu nõmme looduskaitse alla võtmise ning temalt pärinev tänapäeva üksikisiku suurim herbaarlehtede kogu asub Eesti Loodusmuuseumis. Botaanik Teodor Lippmaa uuris ja kirjeldas siinseid taimekooslusi, eriti loometsi. Märjamaa valla Velise–Valgu kandi looduse ja kultuuriloo parim tundja Aleksei Parnabas on mitmete piirkonna minevikku, loodust ja aiandust käsitlevate uurimuste autor. Koostöös kultuuriloolase ja loodushoiu populariseerija Jaan Eilartiga (1933–2006) on ta koostanud looduse õpperadade kirjeldusi.

Ülo Heinsalu on Raplamaal põhjalikult uurinud karsti ja allikaid ning olnud abiks Jalase kaitseala rajamisel. Jalase algkooli viimaste koolmeistrite järeltulija Aino Valgma oli Jalase küla kaitseala rajamise initsiaatoriks. Raplamaaga ja vaadeldava piirkonnaga on seotud teadlase, looduskaitseja ja kodu-uurija Arvi Paidla elutöö.

2. Loodus

2.1. Geoloogia ja pinnavormid

Suurema osa Raplamaast hõlmab Harju lavamaa kesk- ja lõunaosa. Maa-konna lääneserv paikneb Lääne-Eesti madalikul. Paese aluspõhjaga tasast ja lainjat ala liigestavad paekõrgendikud, karstivormid ja jõgede orud. Aluspõhjalisel kõrgendike ümbritsevad Balti jääpaisjärve rannamoodustised.

Aluspõhjaks on peamiselt Siluri karbonaatkivimid (paas), nende alla jäävad vanemate ajastute liivakivid ja savi. Settekivimite kompleks lasub ebatasaselt kulutatud moonde- ja tardkivimeil. Settekivimid moodustusid umbes 600 miljonit aastat tagasi, kui Eesti alale tungis meri. Meri eksisteeris siinsetel aladel vaheaegadega 200 miljoni aasta vältel. Liivakivide ja savide kogupaksus Raplamaal ulatub umbes 130 meetrini, lubjakivide lasundi paksus 170–240 meetrini.

Siluri ajastul moodustunud Raikküla lademe lubjakivide avamus hõlmab Raplamaa pindalast ligi poole ning on valdav Raikküla, Märjamaa ja Rapla valla maadel. Avamuse laius on 10–25 km ja lademe paksus 50 m. Nime saanud lade Raikküla mõisa juures asuvatest paemurdudest. Raikküla-aegses meres on olnud rikkalik elustik. Lubjakividest on leitud kivistunud koralle, käsilalgsete karpe, vetikaid, sammalloomi jt. Korallidest ja vetikatest tekkisid rifi-laadsed moodustised. Kõvemad rifilaadsed kivimid on põhjustanud astangute teket. Orgita ümbruses leidub 1–4 m paksuse kihina kollakashalle dolokive.

Raikküla lademe tüüppaljand (stratotüüp) asub Balti jääpaisjärve rannastangul Paka mäel. Paekõrgendik on 62,5 m merepinnast, suhteline kõrgus ulatub 9 meetrini. Raikküla lademe kivimid paljanduvad Paka mäel 2 m kõrguse seinana – näha on korall-lubjakivi, mille alumises osas on muda ja lubjakivi vahekihte. Järgneb Orgita dolokivi.

Piirkonda iseloomustavad loopealsed ehk alvarid. Alvarite arenguloos eristatakse kolme etappi: jääajaelne, jääaegne ja jääajajärgne. Jääaja eel ja ajal toimus aluspõhja kulutus. Pärast jääaega kujundas alvarite pinnamoodi Balti jääpaisjärve vete kulutav tegevus. Algas intensiivne karsti arenemine, mida soodustas kivimites olev lõhedevoork.

2.2. Rändrahnud

Harju lavamaa kesk- ja lõunaosas on arvukalt rändrahne, kuid sellist kivirikust, mis iseloomustab rannikulähedasi piirkondi, siin ei kohta.

Rändrahnud on viimase jääaja liustik Fennoskandia kaljudelt ja Lääne-mere põhjast lahti rebinud ja siinsetele aladele kandnud. Paikneme ju kaljuse Fennoskandia ja settekivimilise kattega Ida-Euroopa platvormi piirialal. Oluline on ka Põhja-Skandinaavia kui viimase jäätumise keskme lähedus Eestile.

Rändrahnud jagatakse kolme rühma (Viiding, H., Pirrus, E.):

- hiidrahnud übermõõduga üle 25 m;
- suured rahnud übermõõduga 10–25 m;
- väikesed rahnud übermõõduga alla 10 m ja kivikülvid.

Aastail 1937–1939 alustati Eestis rändrahnude looduskaitse alla võtmist. 1959. aastal fikseeriti seadusaktiga 222 rändrahn. Herbert Viidingu kandidaaditöö oli rändrahnudest ja ta alustas nende kandmist “Eesti ürglooduse raamatusse”. Rapla, Märjamaa ja Raikküla vallas asuvatest rändrahnudest on kantud “Eesti ürglooduse raamatusse” 31.

Hiidrahn on Raplamaal seni kindlaks tehtud kolm. Neist tähelepanuväärseim – Pahkla Suurkivi (Eestimaa Kivide Kuningas) – on Kohila valla idaosas. Rapla, Märjamaa ja Raikküla vallas domineerivad rabakivist ja graniidist suurrahnud. Paljud rändrahnud on seotud rahvapärimestega ja kantud ka arheoloogiamälestiste nimekirja.

Raplas Viljandi maantee ääres asuva Kalevipoja luisukivi übermõõd on 20 m, kõrgus 1,6 m. Rahn on seotud Kalevipoja legendidega.

Suurim rändrahn, Kükita Suurkivi, asub Märjamaa vallas Varbola külas Tallinn–Pärnu maantee ääres. Selle übermõõd on 22,5, kõrgus 3,2 m. Rapla–Vardi maantee ääres Varbola linnuse lähedal paikneb Varbola ohvrikivi. Graniitrahn (übermõõd 15,4 m, kõrgus 2,9 m) on seotud Kalevipoja ja muinasajale viitavate lugudega. Valgu külas on Märjamaa valla lõunaosa suurim rändrahn – Liivasoo Hallkivi. Rahn übermõõd on 16 m, kõrgus 2,2 m.

Arvukalt on tähelepanu vääri vaid rändrahn Jalase maastikukaitsealal. Jalase külas on Kaevukivi ja küla lähedal Abru metsavahi kultusekivi. Kuusiku-Nõmme külas asub Rebasekivi.

Rapla vallas Alu-Metskülas väärib tähelepanu Alu Suurkivi, mille übermõõd on 21 m, kõrgus 3,5 m. Lõhkisekivi mäel on võimalus vaadelda siinse kandi suurimat kivikülvi, mis paikneb ligi 2 ha suurusel alal. Märkimisäärne kivikülv on ka Hagudis.

2.3. Karst ja allikad

Karstivormide teke on seotud karbonaatkivimite lahustumisega vees ning lahustumatute osakeste ärakandega. Rapla, Raikküla ja Märjamaa vald kuuluvad Kohila karstivaldkonda.

Allikad on looduslikud põhjavee maapinnale väljumise kohad. Allikaid liigitatakse punktallikateks ja pindalalisteks, s.t allikaimbeks. Viimasel juhul moo-

dustuvad allikasood. Vabapinnalise põhjavee väljavoolul moodustuvad langeallikad, surveisel tõusuallikad. Mõlemad on seotud tugevasti karstunud lõhevõõnditega.

Karst on Raplamaal kõige ulatuslikumalt levinud loopealsetel. Avalõhesid (sügavus kuni 1 m, laius 0,5 m) on arvukamalt Lipstu nõmmel, Palamullas, Ruunaveres, Pajaka lähedal ja Tõrma nõmmel.

Palamulla karstiala asub Rapla vallas Kodila Linnuraba idaserval Juuru lademe rängaspaest kõrgendikul. Seda ümbritsesid pärast Balti jääpaisjärve taandumist väiksemad veekogud, mis soostusid. Soo serval madala astangu lähistel voolab soovesi maa alla, kujundades karstilõhesid. Loopealsel on arvukalt langatuslehtreid ja avalõhesid. Langatused on laiusega kuni 5 m ja sügavusega kuni 1,2 m ning moodustavad 100 m pikkuse ahela, mis jälgib maa-aluse jõe vooluteed. Kahte langatusletrit ühendab 0,6 m kõrge ja 10 m pikk Üüste koobas. Palamulla karstialal (7 ha) on nii karstoloogiline kui ka veekaitsealine tähtsus. Karstiala kuulub Natura 2000 hoiualade hulka.

Märjamaalt ida pool loometsade vahel on kolm looduslikku nõgu, milles kevadel suurvee ajal moodustuvad ajutised järved, mida kohalikud elanikud nimetavad järtadeks. Vesi voolab välja karstiõõnsustest ja põhjavee taseme alanedes neeldub õõnsustesse. Suvel on Märjamaa järtade maastikukaitsealal looduslik rohuma. Kirde-edela sihiline Eesmine järt on 400 m pikk, 100 m lai, sügavus üle 2 m, pindala 5 ha. Järta on liudjas, üksikute lohku dega. Metsast ümbritsetud Tagumine ehk Tagajärta on 400 m pikk, 250 m lai ja 2 m sügav nõgu. Keskel on neli väikest küngast, mis kevaditi suurvee ajal on saared. Järta põhjas on lauged kuni 20 m laiused karstilohud. Suurvee ajal purskub vesi maapinnale. Tagajärta on kevaditi rändlindude peatuspaigaks. Tammiäärsesse järtasse lõikub Rapla–Virtsu endine raudteetamm. Tamm rajati 1928–1931, rongid sõitsid kuni 1968. aastani. Enam kui kilomeetri pikkuse karstinõo põhjas on karstilohke. Kaunismaa järta asub Orgitalt 2 km idas. Nõos paiknevad arvukad 1–1,5 m sügavused karstilehtrid. Lääneserval esineb karre.

Järtad võeti kaitse alla 1981. aastal, 2006. aastal moodustati Märjamaa järtade maastikukaitseala (24 ha). Järtasid läbib 1980. aastal rajatud looduskaitse õpperada.

Rangu rangad (karrid) asuvad Märjamaa vallas Põlli külas Varbolast 3 km kagus. Raikküla lademe lubjakivist astangul on 50–100 m laiune tugevalt karstunud looala. Astangu kõrgus on 2 m, pikkus 100 m. Loopealsel avanevad lõhed-karrid on 20 cm laiad ja 0,2–0,5 m sügavad. Rangu rangad ja allikad on Natura 2000 hoiuala üksikobjektidena looduskaitse all. Märjamaalt 5 km loodes Rangu külas astangu jalamil avanevad allikad 20 m pikkusel lõigul. Astangu jalamil on ka 20–30 m pikk karstilohk – kurisu Jaani allikas, mis neelab vett 10 l/s. Kevadise suurvee ajal on vesi surveiline ning moodustub 200 m laiune karstijärv.

Vardi loometsas (2004. aastal moodustati Vardi looduskaitseala – 300 ha) esineb Raikküla lademe lubjakivide pealispinnal karstilohke ja -lehtreid, avalõhesid ja karre. 2003. aastal moodustatud Jalase maastikukaitsealal (2730 ha) on arvukalt karstunud loopealseid – “nõmmesid”.

Maastikukaitsealale jääval Lipstu nõmmel paljandub Raikküla lademe lubjakivi. Nõmme loodeosas on tugevasti karstunud 1,5 m kõrgune astang – Lehmlõuke pank. Esineb arvukalt karstilohke ja lõhesid. Avalõhede laius on 0,2 m, sügavus kuni 1 m. Rohkesti avalõhesid ja karstilohke leidub ka Lipstu nõmme kaguosas. Suurim neist – Vanapagana jalajälg – on 3 m pikk ning mitme laiendiga.

Karukellaloo on Jalase külast 2,5 km loodes. 300–400 m laiusel loopealsel paljandub Raikküla lademe lubjakivi. Esineb avalõhesid. Kirdeserval on 20 m pikkune, 1 m laiune ja 0,8 m sügavune karstilõhe, kus voolab vesi. Karukellaloo kuulub Jalase maastikukaitseala Abrumetsa sihtkaitsevööndisse.

Huntauukude karstiala asub Jalase külast 2 km loodes. Piki astangu jalamit on mitmesaja meetri pikkusel ja 150 m laiusel alal arvukalt kuni 1 meetri sügavusi avalõhesid ja langatuslohke.

Jalase koolimajast 0,5 km põhja pool Abrumetsas asuvad Tulimurru allikad. 150 meetri pikkuses ja 100 m laiuses kirde-edela sihilises 1,5 meetri sügavuses nõos moodustub veerikkal ajal ajutine järv. Allikad avanevad nõo põhjas ja nõlvadel. Jalase külas avanevad Vainupealse allikad, mille vesi on suurvee ajal surveiline. Suurima allika peal on süvendatud külakaev, mis suurvee ajal ajab üle.

Raplamaa ühed suuremad karstiallikad – Purila allikad – avanevad Rapla vallas Keila jõe paremal kaldal, jõest 600–700 m kaugusel. Allikate maksimaalne vooluhulk on 245 l/s. Purila allikad on Eesti kõige veerikkamate allikate reas 22. kohal ning kuuluvad väga suurte allikate hulka (100–1000 l/s). Keila jõkke suubuv oja ja allikad on paese põhjaga. Allika vesi moodustab suurvee ajal ajutise järviku. Osa allikaid avaneb ka oja põhjas. Allikad võeti kaitse alla 1981. aastal, alates 1993. aastast kuuluvad need loodus- ja veekaitseobjektide nimekirja.

Seli allikad asuvad vahetult Rapla valla piiri taga (Juuru vald) Seli asulas Atla jõe vasakul kaldal. Tõusuallikad avanevad neljas lehtris, millest kolm on liitunud. Selle tulemusena on moodustunud 6 m laiune ja 1 m sügavune järvik. Lehtrite põhjas avanevad tõusuallikad koguvooluhulgaga 10 l/s. Allikad asuvad Seli–Angerja kaitseala serval.

Tõusuallikate hulka kuuluv Lümandu nõiaallikas (ohvriallikas) asub Märjamaa vallas Lümandu mõisa pargis. 1,5 m sügavuse allikalehtri laius on 5 m, äravool 0,5 l/s. Allika vett on kasutatud ravitsemiseks.

Neitsipere allikad asuvad Märjamaa vallas Lümandu mõisa pargist 0,8 km kagus. Allikaalalt (pikkus 30 m, laius 20 m) algab veerikas oja, mille põhjas ja kallastel avaneb arvukalt langeallikaid. Vesi väljub pragudest, kus liiv “keeb”.

Allikate toitealaks on Vaimõisa karstijärvikud. Neitsipere allikad on Natura 2000 hoiuala ja üksikobjektidena looduskaitse all.

Pühaoja allikad asuvad Märjamaa vallas Märjamaalt 5 km edelas. Tiigis, mille põhjas paljandub lubjakivi, avanevad kaks suuremat tõusuallikat, koguvooluhulk ulatub 50 l/s. Tiigist algab Kasari jõkke suubuv Pühaoja. Pühaoja allikad on üksikobjektidena looduskaitse all.

Mustallikad (Üüste allikad) asuvad Märjamaa vallas Pae külas soisel tasandikul. Avaneb kuus tõusuallikate rühma, mille vesi suubub Pühaoja ehk Üüste oja sängi. Eesvooluks on Kasari jõgi. Koguvooluhulk on 20 l/s. Allikaala idaserval 10 m laiuses ja 1 m sügavuses lehtris avaneva Mustallika veega on silmi ravitud. Allikad on looduskaitse all ja kaitse all ka arheoloogiamalestisena.

Lange- ja tõusuallikad on seotud tugevasti karstunud lõhevöönditega.

2.4. Jõed

Raplamaa kliimal on kontinentaalsele kliimale iseloomulikke jooni. Pika-aegseid ilmastikuvaatlusi on Rapla vallas Kuusikul tehtud alates 1920. aastast. Sademete hulk aastas on 680–774 mm, aurumine 430–450 mm, aasta keskmine temperatuur 4,6°–4,9 °C ja keskmine tuule kiirus 5–7 m/s.

Kirjeldataval alal on järvi (laugasjärvi) ainult soodes (vt. pt. 2.5.). Jõed voolavad kas Soome lahte (Keila) või Väinamerre (Kasari).

Umbes pool Raplamaast, sealhulgas kogu lääneosa, kuulub Kasari jõgikonda. Kasari jõgi, pikkuselt (112,5 km) Eestis neljas, algab Harju lavamaal Raplast loodes ja moodustab koos 31 lisajõega 3210 km² suuruse jõgikonna. Vaadeldava piirkonna suuremateks lisajõgedeks on Vardi ja Vigala. Kasari jõe keskmine vooluhulk on 25 m³/s. Kasari jõe ülemjooksu luhtadel on 2007. aastal asutatud Pajaka maastikukaitseala. Vaadeldavasse piirkonda jääb ka Kasari lisajõgi Velise.

Keila jõgi on Soome lahe vesikonna pikim (116 km) jõgi. Ülemjooks piirneb Rapla valla kirdepiiriga. Keila jõgi algab Kaiu vallast Viirika soo läänervalt. Keila jõe keskmine vooluhulk on 6,1 m³/s. Rapla vallas Keila jõe paremal kaldal avanevad Purila ja läheduses avanevad Seli allikad täiendavad Keila jõe veevaru. Üldtuntud on suudmest 1,7 km kaugusel olev Keila juga.

2.5. Sood

Soode areng on oluliselt seotud geoloogilise keskkonna, pinnamoe, hüdrogeoloogiliste ja hüdroloogiliste tingimustega. Lavamaal, kus asub kirjeldatav piirkond, on soostumine pinnamoest ja põhjavee juurdevoolust. Soode teket

mõjutavad karstinähtused ja nendega seotud allikad. Soovee kaitstus või ohustatus oleneb soosetete all mineraalpinnases olevast ning ümbritsevatelt aladelt juurdevoolavast põhjaveest. Soodes, mis on tekkinud järvede soostumisel, on turba all sapropeel. Soo horisontaalset veevahetust reguleerivad teda ümbritsevad pinnavormid.

Linnuraba asub Rapla vallas Kodila, Ohukotsu ja Kelba küla vahel. Ohukotsu külast 1 km kirdes on iseloomulike laukaringidega raba. Linnuraba soostumine algas väikejärvede kinnikasvamisega, hiljem liitusid need ühtseks massiiviks. Raba toitub sademetest ja põhjaveest, esineb allikaid. Eesvooluks on Kasari ja Vardi jõgi. Soovesi neeldub ka Palamulla karstialal. Madalsoon kasvab segamets, rabas on valdav lageraba. Turbakihi paksus on 3,5 m. Taimeharulduste ja loomastiku poolest rikas raba võeti 1964. aastal kaitse alla.

Sõbessoo soo asub Rapla vallas Ohukotsu ja Jalase küla vahel. Sõbessoo ulatub turbakihi paksus 6,2 meetrini. Soo keskosa on laugasterikas (176 laugast). Suurim on Sinilauke laugas, sügavaim Põhjalaus (3,5 m). Soo lõunaosas on madal rikkaliku veetaimestikuga Sõbessoo ehk Jalase järv (2,5 ha), kus rändajal peatuvad tuhanded linnud. Soo kagusopist väljuv oja voolab salaojana turbas. Soo tekkis mineraalmaa soostumisel. Turvas lasub liival, merglil või lubjakivil. Sõbessoo soo toitub sademetest, eesvooluks on Vigala jõgi. Kirdest piirneb Sõbessoo Lipstu nõmmega. Sõbessoo on 2003. aastal moodustatud Jalase maastikukaitsealal.

Kõrvetaguse soo paikneb Raikküla vallas Jalase külast 3,5 km lääne pool. Soo jaguneb Parka ja Kõrvetaguse rabaks. Soo tekkis järve kinnikasvamisel ning toitub sademetest ja põhjaveest. Eesvooluks on Vigala jõgi. Keskmine turba paksus madalsoon on 1,5 m, rabas kuni 2 m. Soos kasvab madalsookuusik ja rabamännik. Allikalisel madalsoonil kasvavad kolmanda kaitsekategooria (LK III) alla kuuluv eesti soojumikas (*Saussurea alpina esthonica*) ja koldjas selaginell (*Selaginella selaginoides*, LK II). Kõrvetaguse rabametsades elab metsis. Kõrvetaguse soo asub Jalase maastikukaitsealal.

Tõrasoo soo on Raikküla valla lõunaosas. Sood läbib Rapla–Valgu maantee. Soo tekkis järve soostumisel ning toitub sademetest ja põhjaveest, eesvooluks on Velise jõgi. Turba paksus on kuni 3 m, lamamiks on moreen ja lubjakivi. Valdav on madalsoon, kus kasvab Lääne-Eestile omane harilik pors (Myrica gale, LK III) ja käpalistest ka soohiilakas (*Liparis loeselii*, LK II). Siirdesood on vaid soo keskosas. Soos on mineraalmaa saari. Kaitseks on moodustatud Tõrasoo looduskaitseala.

Soo lääneosa – Kosesoo – tekkis mineraalmaa soostumisel ning toitub sademetest ja põhjaveest. Soos on valdav madalsoon ja puisraba. Turba keskmine paksus on 2,6 m. Eesvooluks on Vigala jõgi.

Õmma soo asub Lääne- ja Raplamaa piiril. Soo tekkis järve kinnikasvamisel. Turbalasundi paksus on kuni 6,5 m, lamamiks on moreen, kruus ja liiv.

Soo toitub sademetest ja põhjaveest, eesvooluks on Kasari jõgi. Valdav on madalsoon, esineb mineraalmaa saari. Soos on rahvapärimestega seotud Lao järv (ca 2 ha). Järve äärde rajas E. T. Sild vaatlustorni. Soo on osaliselt kultuuristatud.

2.6. Loopealsed ja puhtad allikad

Rapla, Raikküla ja Märjamaa vald, v.a viimase lääneosa (Lääne-Eesti madaaliku maastikurajoon), jäävad Harju lavamaa maastikurajooni, kus reljeef on suhteliselt tasane ning pinnakate õhuke. Alasid, kus pinnakatte paksus paealuspõhjal on ainult kuni 30 cm või puudub hoopis, nimetatakse loopealseteks (lood, alvarid).

Rapla maakonnas leidub loopealseid suurel pindalal Märjamaa, Varbola ja Jalase ümbruses ning Raikküla vallas (Tõrasoo jne). Loopealsed on maailmas haruldased. Peale Põhja-Eesti ja Eesti läänesaarte leidub neid veel Rootsisis Gotlandi ja Ölandi saarel ning Venemaal Isuri kõrgendikul.

Loopealne on erilist väärtustamist vääriv taimede kasvupaik. Rohkete looladega Jalase maastikukaitsealal kasvab tervelt 538 liiki kõrgemaid soontaimi. Eriti rohkest leidub seal käpalisi (22 liiki). Kaunist kuldkinga (*Cypripedium calceolus*, LK II) kasvab paiguti ohtralt.

Tuhandeid aastaid tagasi olid loopealsed kaetud hõreda metsaga. Seetõttu oli viljaka mullaga loopealseid kerge põlluks harida ja sinna hakkas kujunema ka püsiasustus. Vanimad põllud on umbes 3000 aastat vanad. Viimastel sajanditel on loopealsed olnud kasutusel karjamaadena.

Kui paekivi on tõusnud Eesti rahvuskivi staatusse, võiks loopealne kandidaatsiks siinseks rahvusmaastikuks (Relve, H. 2006).

Rapla, Raikküla ja Märjamaa valla maad asuvad Kohila karstivaldkonnas, kus karstialadel ja loopealsetel pinnasesse imbinud sademete vesi avaneb allikates. Kuna piirkonnas on arvukalt kaitsealasid, kus puudub inimtegevuse mõju ja õhureostus, on avanevate allikate vesi puhas. Juba muinasajal kasutati allikate vett raviveena ja allikaid ohverdamispaikadena. Maapõuest väljuv põhjavesi on tegur, millest suuresti sõltub taimkatte liigiline koosseis ja mikrokliima, neist omakorda loomastik.

“Eesti ürglooduse raamat” koostati aastatel 1990–2001 analoogiliselt eluslooduse “Punasele raamatule”. Idee autor oli Herbert Viiding (1929–1988), kes töötas välja ka meetoodika. Töö juht aastatel 1990–1994 oli Ülo Heinsalu. Raplamaa maakondlik kokkuvõte (VI köide) valmis 1992. aastal. Köites on andmed 20 karstiala ja 16 allika kohta. Kirjeldatavast piirkonnast on kantud “Eesti ürglooduse raamatusse” 13 karstiala ja 11 allikat. Viiel allikal on riiklik tähtsus.

2.7. Loometsade riik

1960ndate aastate andmeil paiknes 43,7% Eesti loometsadest Raplamaal, kus neid on kõige enam Raikküla ja Märjamaa ümbruses ning Varbola ja Jalase lähikonnas. Kohalikus keelepruugis nimetatakse Raplamaal loometsi nõmmedeks (Lipstu nõmm, Rangu nõmm jne.).

Liigirikka hõreda alustaimestikuga loometsades on valdavad männikud, kuid leidub ka kuusikuid, kaasikuid ja tammikuid. Alusmetsas on metsatüübile iseloomulikeks liikideks kadakas, pihlakas, kuslapuu, sarapuu jt. Metsa looduslik uuenemine on vaeviline. Puude vanus võib küündida 100–200 aastani. Loometsas leiduvatest käpalistest võib mainida harilikku käoraamatut (*Gymnadenia conopsea*, LK III), kahelehist käokeelt (*Platanthera bifolia*, LK III) jt. Loometsade ökoloogilisi tingimusi on uurinud T. Lippmaa ja L. Laasimer (1918–1988) ning mitmed hilisemad teadlased.

Loometsad on küllaltki vastupidavad. Vaatamata 1967. aasta tormi suurtele purustustele oli loometsadele tekitatud kahju väike. Selle põhjuseks oli kasvukohtade hea looduslik seisund – puistute väike keskmine kõrgus, puidu suur mehaaniline tugevus ning juurte kinnitumine paepragudesse ja lõhedesse. Kuna loometsad on halvasti taastuvad, ohustab neid kõige rohkem lageraie. Lisaks suureneb siis erosioon ja pae karstumine. Loometsade raiestike rekultiveerimist on Raplamaal põhjalikult uurinud E. Pihelgas (1927–1997), E. Kaar ja J. Aaspõllu. Istutatud puud võivad küll esialgu kasvama minna, kuid puistu edasine areng on vaeviline ja visa – seda nii ulukite kahjustuse kui põuaste suvede tõttu. Ka erosioon halvendab sageli puistu kasvutingimusi.

1928. aastal eristati Raplamaal loometsad omaette tüübirühmaks. 1949. aastal arvati loometsad pinnasekaitse metsade kategooriasse. 1979. aasta andmeil oli pinnasekaitse metsi kõige rohkem Kuusiku, Märjamaa ja Vardi metskonnas.

Raplamaa ja Eestimaal loometsadest üldse sattus esmasena üldsuse tähelepanu alla Lipstu nõmm Rapla vallas Lipstu külas. Märtsis 1936 saatis Lipstu külas Põldmaa talus sündinud Heinrich Hendrikson (hilisem Aasamaa), kellel praktiliselt oli juba looduskaitse usaldusmehe staatus, kirja Tartu Ülikooli Botaanika Instituudi juhatajale. Kirjas pani ta ette tunnistada looduskaitse seaduse järgi looduskaitse mälestusmärgiks Lipstu nõmm. Ta iseloomustas sealset tähelepanuväärset puistut ning nimetas alustaimestikust esinevaid haruldusi (Aasamaa, H. 1937). Mõtet toetasid looduskaitseinspektor Gustav Vilbaste (1885–1967) ning looduskaitse nõukogu esimees prof. Teodor Lippmaa. 3. detsembril 1937 kanti Riigi Teataja artikli 794 all Rapla kihelkonnas Kuusiku metskonna kvartal 54 nimega “Lipstu nõmm” looduskaitse registrisse (Petersoo, T. 2004).

Sõja ajal raiuti Lipstu nõmme loomets maha. Katsed ala taas metsastada ei õnnestunud. 1986. aastal käis kahjutuli üle Lipstu nõmme Lehmlõuke panga

taguse laialdase ala. Tänapäevaks on paelõheded kasvav pruun raunjalg (*Asplenium trichomanes*, LK II) taastunud. Müür-raunjalg (*Asplenium ruta-muraria*, LK II) pidas tulele vastu. Ala kaitse alla võtmisel viidati ka püstkivirikule (*Saxifraga adscendens*, LK I). Viimasel paarikümnel aastal on botaanikud sellele taimele seal harva peale sattunud ja ka siis registreerinud ainult mõne eksemplari. Aasta 2004 aga oli tõeline püstkiviriku aasta. Lehmlõuke panga platool leidis Eesti Loodusmuuseumi ekspeditsioon seda taimet ca 50 paigas ja mõnes paigas veel puhmana. Teatavasti on püstkivirik I kategooria kaitsealune taim (Petersoo, T. 2004). Igal aastal annavad Lipstu nõmmel tooni palukarukell (*Pulsatilla patens*, LK II), sile tondipea (*Dracocephalum ruyschiana*, LK II) jt. 1986. aastal oli kogu ala ühtlaselt kaetud jumalakäpaga (*Orchis mascula*, LK II).

1978. aastal loodi tookordsete Rapla metsamajandi peametsaülema Jüri Ehrpasi ja Vardi metskonna metsaülema Toomas Ehrpasi (1947–2002) eestvõttel kohaliku tähtsusega Vardi loometsade kaitseala üldpindalaga 187 ha. 2004. aastal laiendati senist kaitseala haruldaste paepealsete metsakoosluste ja sealse loodusliku mitmekesisuse säilitamiseks – moodustati Vardi looduskaitseala üldpindalaga 300 ha (vt. ka pt. 3.). Vardi looduskaitseala tähelepanuväärseimaks käpaliseks on osutunud punane tolmpäa (*Cephalanthera rubra*, LK II). 2001. aasta ekspeditsiooni käigus registreeriti seda taimet seal kolmes paigas kokku 12 eksemplari (Abner, O. 2001).

Tõrasoo nõmme uurimisele ärgitas Arvi Paidla. 1996. aasta taimeekspeditsioonil Tallinna Botaanikaia avamaaosakondade juhataja Olev Abneri juhendamisel leiti Tõrasoo nõmmest ning selle lähikonnast ühe päeva jooksul 17 liiki käpalisi. Abneri järgi oli tõmmule käpale (*Orchis ustulata*, LK II) hea aasta ning võis näha viimase hiiglaslikke eksemplare kõrgusega 35 ja 39 cm. Tõrasoo nõmmes esineb ohtralt ka püst-linalehikut (*Thesium ebracteatum*, LK II). O. Abner: “Nii nagu eelmiste aastate retkedel, tõdesime, et Raplamaa vapitaimeks sobib tagasihoidlik püst-linalehik” (Abner, O. 1997).

Rangu nõmme laialdasel alal esineb kohati kaunist kuldkinga. Kaitsealuseid taimi on seal registreeritud kümmekonna ringis. Rangu nõmme loometsa ökooringutega tegeles 1939. aasta suvel prof. Teodor Lippmaa. Jaan Eilarti järgi (1993) andnud Lippmaa oma sealsete uuringutega võtme, kuidas selgitada kogu meie sünnimaa jääjärgse looduse kujunemist.

Nii Lipstu nõmmes, Abrumetsas kui ka Tõrasoo nõmmes esineb rohkelt huulõieliste sugukonda kuuluvat siledat tondipead. Viimase kasvualaks Eestimaal on peamiselt Raplamaa ja ehk võiks ka tema olla üks pretendent Raplamaa vapitaimet nimetusele.

Loometsi esineb maailmas väga vähe. Ida-Euroopas leidub neid ainult Eestis. Seepärast on väga oluline loometsade reliktsede taimekoosluste säilitamine ja uurimine.

Kodu-uurija Arvi Paidla avaldas mõtte moodustada Raplamaale loometsade rahvuspark. Seda mõtet toetas tookordne maakonna juhtkond ning asus selle nimel ka tegutsema. Paraku on Raplamaa tuntumad loometsade alad laiali paisatud kolme valda (Märjamaa, Rapla, Raikküla) ning samas ka magistraalteedega eraldatud, mis on rahvuspargile esitatavate nõuetega vastuolus. Riikidele (ka geoparkidele) selliseid nõudeid aga kehtestatud ei ole. Seega on loometsade riigil roheline tee! Eeskujusidki leidub. Tartu maakonda ja Tartu linna haarab Emajõe riik. Lääne-Virumaal on Pandivere Paeriik Allikate Allikal. Mainitud "riikide" trükitud kaardidki on käibel.

3. Kaitsealad

Jalase maastikukaitseala asub Raikküla ja Rapla vallas, pindala on 2730 ha. Juba 1937. aastal võeti kaitse alla Lipstu nõmm, 1964 Sõbessoo (Jalase) järv ja 1988 Ijetse künnapuud. 1990 loodi Jalase küla kaitseala, 2003. aastal Jalase maastikukaitseala. Kaitstakse külamaastikku, ümbritsevad soo-, loo- ja metsakooslusi ning kaitsealuste liikide elupaiku ja kasvukohti. Jalase maastikukaitsealal on 5 sihtkaitsevööndit ja 1 piiranguvöönd, kuhu kuulub kogu ülejäänud kaitseala. Jalase maastikukaitsealal hoitakse Harju lavamaa põlist külamaastikku. Lubjarikka pinnasega kaitsealal on teada 538 liiki kõrgemaid taimi, nende hulgas 22 liiki käpalisi. Rabametsades on metsise ja must-toonekure elupaigad. Sõbessoo järvel peatuvad rändel tuhanded linnud (vt. pt. 2.5.).

Linnuraba looduskaitseala asub põhiliselt Rapla vallas, pindala on 1853 ha. Kaitseala moodustati 1959. aastal ühe metsakvartali ulatuses metsiste ja tetrede mänguplatside kaitseks ja muudeti 1981. aastal sookaitsealaks. 2007. aastal sai kaitseala praegused piirid ja looduskaitseala staatuse. Kaitsealal pesitsevad kaljukotkas ja metsis. Linnuraba looduskaitseala piirneb Palamulla karstialaga ja sel on veekaitseline tähtsus.

Palamulla kaitseala (karstikaitseala) asub Linnuraba idaserval karstunud kõrgendikul (pt. 2.3.). Geoloogilise üksikobjektina võeti Palamulla karstiaala kaitse alla 1964. aastal. Kaitseala pindalaga 7 ha moodustati aastal 1973. Palamulla kaitsealal on geoloogiline – karstoloogiline ja veekaitseline – tähtsus ning see kuulub Natura loodushoiualade nimekirja.

Varbola kaitseala (ka vanade rannamoodustiste kaitseala) asub Märjamaa vallas. Kaitseala moodustati 1973. aastal, seda laiendati 1981 ja selle pindala 2003. aastast on 801 ha. Kaitseala loodi aluspõhjalist kõrgendikku ümbritsevate Balti jääpaisjärve rannamoodustiste kaitseks. Varbolas asus Põhja-Eesti suurim linnus (vt. pt.1). Linnuse kaevu paljand on Siluri ladestu Varbola kihistu stratotüüp. Linnus on arheoloogilise mälestisena kaitse all. Varbola linnust läbib Nelja Kuninga Tee matkarada (pt. 4.). Kaitsealal on arvukalt rändkive (pt. 2.2.). Varbolas kasvab looduskaitse alla võetud tammesid (Maalinna tammed, Põlli tammed).

Märjamaa järtade maastikukaitseala asub ida pool Märjamaa alevit. Maastikukaitseala pindalaga 24 ha moodustati karstijärvikute (järtade) kaitseks 2006. aastal. Suuremaid ajutisi karstijärvikuid on kolm: Eesmine järta, Tagajärta ja Tammiäärne järta (pt. 2.3.). Tagajärta on kevaditi rändlindude peatuspaigaks. Järtasid läbib Märjamaa looduskaitse õpperada (pt. 4.). Järtade maastikukaitsealal on maastikuline, ökoloogiline, karstoloogiline ja veekaitseline tähtsus.

Vardi looduskaitseala asub Harju lavamaa lõunaosas Märjamaa vallas. Looduskaitseala moodustati 2004. aastal haruldaste paepealsete metsakoosluste (loometsade) kaitseks (pt. 2.7.). Vardi looduskaitseala pindalaga 300 ha paikneb kolmel lahustükil, millest jääb piiranguvööndisse 84 ha ja sihtkaitsevööndisse 216 ha. Seal leidub ka mitmeid kaitsealuseid taimeliike. Looduskaitsealal on veekaitsealine tähtsus, see on põhjavee toiteala.

Pajaka maastikukaitseala asub Märjamaa vallas ja piirneb Kasari jõega. Kaitseala moodustati 2007. aastal looduslikus süngis voolava Kasari jõe ja selle luhtadel ning kaldavallidel kasvavate metsade ja puisiitide kaitseks. Maastikukaitseala pindalaga 201 ha koosneb kolmest sihtkaitsevööndisse kuuluvast lahustükist. Kaitseala luhtadel ja puisiitidel kasvavad kaitsealused taimed. Kaitseala maastikud on sobivaks elupaigaks suurulukitele ja kiskjatele.

Paka mäe maastikukaitseala asub Raikküla vallas ja moodustati 1973. aastal kaitsemaaks Balti jääpaisjärve rannamoodustisi ja aluspõhjalise tuumikuga kõrgendikku, kus Raikküla lade avaneb 2 m kõrguse seinana (pt. 2.1.). Paesein Paka mäel on Raikküla lademe stratotüüp. Paka mägi asub Nelja Kuninga Tee matkarajal (pt. 4.). Raikküla mõisa planeeritakse paegeoloogia keskust.

Tõrasoo looduskaitseala (vt. pt. 2.5.) on Raikküla valla lõunaosas ja ulatub Märjamaa valda. Looduskaitseala pindalaga 3437 ha rajati 2005. aastal metsade, soode ja alvarite kaitseks. Kaitsealal kasvab haruldasi taimi (kaunis kuldking, eesti soojumikas jt.) ning ala on elupaigaks kaitsealustele lindudele (metsised). Tõrasoo kaitsealal on viis sihtkaitsevööndit ja üks piiranguvöönd. Kaitseala iseloomustab taimestiku liigirikkus ja maastiku mitmekesisus. Madalsoodega vahelduvad siin loopealsed. Pärandkultuuri objektidest on olulised muinaspõllud, piirimärgid, vanad turbavõtukohad, talukohad soosaartel ja metsavendade punkrikoht. Kogu kaitseala põhjast lõunasse läbib Pikasoo talitee, mida mööda peeti ühendust Järvakandi mõisa ja Alliku küla vahel. Tõrasoo looduskaitsealal on ka suur veekaitsealine tähtsus.

Kõiki kaitsealasid haldab ja nende kaitset korraldab Keskkonnaameti Harju–Järva–Rapla regioon.

4. Looduse õpperajad

Nelja Kuninga Tee matkarada on 160 km pikk ja läheb läbi Harju, Rapla ja Järva maakonna. Raplamaal läbib matkarada Märjamaa, Raikküla, Kehtna ja Kaiu valda. Jüriöö ülestõusu ja nelja kuninga meenutamiseks rajati 2007. aastal matkarada Padise kloostrist Paide ordulinnuseni. Jüriöö ülestõusu ajal 1343. aastal suundusid Paidesse läbirääkimistele neli eestlaste kuningat, kes seal tapeti.

XIII sajandi alguses rajati Padisele puidust kabel, mis hävis Jüriöö ülestõusu ajal. Kloostri ehitustööd algasid 1317. aastal, põhihoonestik ja kaitserajatised valmisid 1448. aastaks. Suuremad ehitustööd jätkusid XVI sajandini.

Varbola maalinn oli muinasajal Eesti suurim linnus. Linnust kaitseid väljast paekivist vall ja vallikraav. Linnuse kasutamine kaitserajatisena lõppes XIV sajandil pärast Jüriöö ülestõusu. XV–XVII sajandil oli linnuse lääneosa kasutusel kalmistuna. XVIII sajandil kasutati osa õuest põllumaana. Täna on linnus osaliselt rekonstrueeritud (vt. pt. 1.).

Raikküla Paka mäe peetakse paigaks, kus Jüriöö ülestõusu alustamiseks süüdati märgutuled. Paka mägi on olnud muinasaegsete nõupidamiste – kärjate kogunemiskohaks.

Keava linnamägi oli aastatuhande eest kaitserajatis. Muinasajal oli siin üks suuremaid asulapaiku.

Kuimetsa karstikoopaid on esivanemad aastasadade tagusel ajal tõenäoliselt kasutanud pelgu- ehk paopaigana. Koobastes olevat end varjanud ka Rummu Jüri.

Vahastu linnus oli muinasajal Alempoisi maakonna põhjapoolseim kindlustus.

Nelja Kuninga Tee lõpp-punktiks on Paide ordulinnus.

Kaart (Ü. Tamla, R. Agurauja) ja tähistus märgivad *ca* 5 km pikkust **Jalase rohelist õpperada**.

Jalase maastikukaitsealal tuleks eelkõige tutvuda küla ja selle lähiümbrusega ning Abrametsa ja Oodava nõmmega. Esimesed kirjalikud andmed Jalase küla kohta pärinevad XIII sajandist. Asustuse ajalugu ulatub muinasaega, kui Abrametsas asusid metsapõllud. Märkideks muinasajast on ka väikeselohulised kultusekiivid. Rikkalikust loodusest annavad aimu sood (eriti Sõbessoo), loopealsed (nn. nõmmed) ja abrud – vähekarstunud nõod paealusel põhjal.

1980ndatel aastatel rajati Märjamaa lähedale 6 km pikkune loodus- ja keskkonnakaitse-teemaline õpperada, mis läbib järtasid (ajutisi karstijärvikuid). **Märjamaa looduskaitse õpperada** tutvustab looduskaitse probleeme 1980ndatel aastatel, kuid paljud neist on aktuaalsed ka tänapäeval. Õpperaja alguspunkt on Märjamaa gümnaasiumi juures, kus juba aastatel 1724–1726 tegutses köstri-

kool. Märjamaa kool muutus keskkooliks 1946. aastal. Kooli juures tegutses ka Eesti Looduskaitse Seltsi Märjamaa osakond õpetaja ja kirjanik Harri Jõgisalu juhtimisel. Seltsi üheks tegevussuunaks oli maastikuhooldus.

Matkarajal liikuja saab Lemmiku soos uurida turba tekkimise lugu. Üks vaatepunkt võimaldab tutvuda heitvete puhastamise protsessidega. Ilmeka pildi loometsast annab Sõtke nõmm. Märjamaalt loode suunas paikneval Rangu nõmmel on paigaldatud mälestuskivi loometsa ökoloogia uurimise klassikule prof. Teodor Lippmaale. Märjamaa alevit läbib kunagise Rapla–Virtsu kitsarööpmelise raudtee tamm, mille äärde jäävad kevaditi veerikkad karstijärvikud – järtad. Alevi põhjaosas on juba eemalt pilku püüdev kõrge tornikiivriga Märjamaa kirik, mis on paekivist ehitisena valminud XIV–XVI sajandi jooksul. Märjamaa õpperaja põhjalik kirjeldus on ilmunud 1986. aastal Jaan Eilarti raamatus “Looduse õpperajad”.

Velise looduse õpperada tutvustab paikkonna loodust ja ajalugu. Õpperada algab Velise alevikus. Raja läänepoolne ring hõlmab Päärdu ja Konuvere kanti ning lõpeb kodu-uurija Aleksi Parnabase rajatud ja nüüdseks piirkonna kultuurikeskuseks kujunenud Sillaotsa talumuuseumi juures. Idapoolne ring võimaldab tutvumist Valgu ja Nurtu piirkonna looduse ja küladega. Raja üldpikkus on ligikaudu 30 km, kuid rada on võimalik läbida ka lõiguti.

Velise alevik tekkis XIX sajandil. 1905. aasta sügisel kuulutati seal välja Velise vabariik, mille hävitasid karistussalklased. Veliselt Valgu poole jääb maantee äärde Veski küla Mäe talu – teatrimees Ants Lauteri (1894–1973) sünnikoht. Veidi eemal asub Vanakupja mägi, mis on piirkonna üks kõrgemaid künkaid. Kunagise Valgu koolimaja, nüüdse Koolitoa talu kohal Velise jõe vasakul kaldal paljanduvad Adavere lademe lubjakivid. Koht on tuntud ka Koolitoa pangana. Pangast 400 m lõuna pool on piirkonna suurim rändrahn – Liivasoo Hallkivi ehk Landsbergi kivi. Matkaraja läbija saab tutvust teha ka mitmete põlispuudega (Vana-Nurtus, Nurtus) ja parkidega (Valgu ja Velise mõisapark).

Velise looduse õpperaja kirjelduse esmakoostajad olid A. Parnabas ja J. Eilart. Täiendatud variant on saadaval Sillaotsa talumuuseumis.

5. Muuseum

Sillaotsa talumuuseum on avatud:

01. mai – 31. august iga päev kell **10–18**;

01. september – 30. aprill esmaspäevast reedeni kell **10–18**;
eelneval kokkuleppel iga päev.

Tel. 4 897 764, 53 979 308.

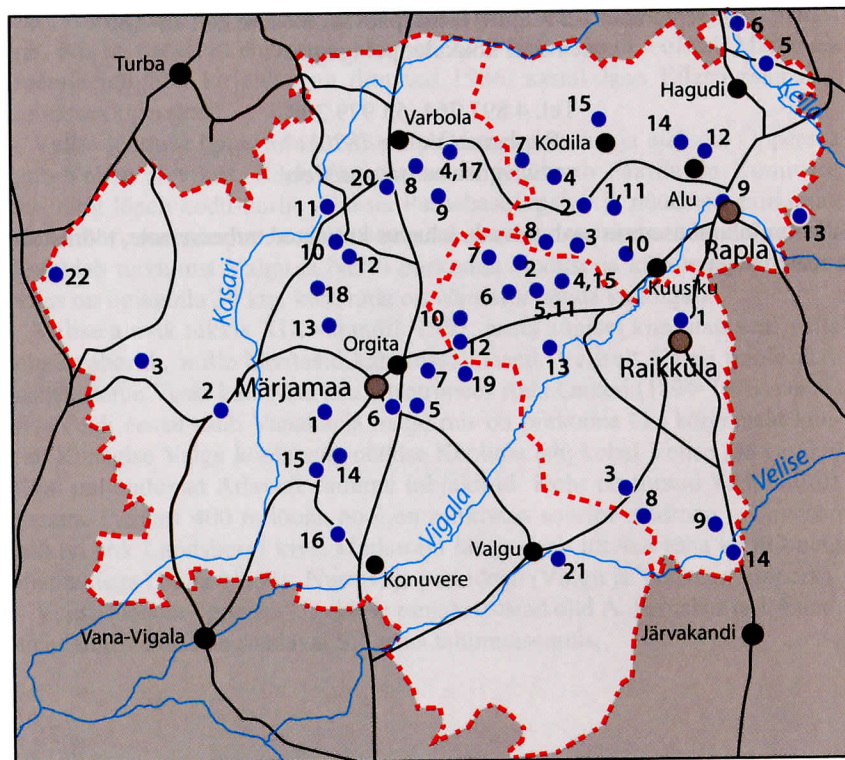
Raplamaa Velise 78201.

www.velise.ee/saurus/web/

Sillaotsa talumuuseumis saab tutvuda taluelus kasutatud tarbeesemete, tööriistade ja masinatega.

6. Nimekirjad, kaardid

6.1. Loodusmälestised Natural features

Joonis 1. Loodusmälestised. Natural features.

RAPLA VALD JA LINN. RAPLA RURAL MUNICIPALITY AND TOWN

1. Tõrma paepaljand. Limestone outcrop at Tõrma.
2. Palamulla (Puki nõmme) astang. Palamulla hill (limestone outcrop).
3. Lipstu nõmm. Lipstu alvar.
4. Palamulla karstiala. Palamulla karst field.
5. Purila allikad. Purila springs.

6. Seli allikad (Juuru vald). Seli springs (Juuru commune).
7. Linnuraba. Kodila Linnuraba. Linnuraba (Birdmire) mire at Kodila.
8. Sõbessoo soo. Sõbessoo mire.
9. Rapla rahn (Kalevipoja luisk). Rapla boulder.
10. Rebasekivi Kuusiku-Nõmme külas. Rebase boulder (Foxstone) in Kuusiku-Nõmme.
11. Tõrma Suurkivi. Tõrma Big boulder.
12. Lõhkisekivi mäe kivi külv. Lõhkisekivi mäe (Brokenhill) stone field.
13. Pae küla pegmatiidirahn. Pegmatite boulder at Pae.
14. Alu Suurkivi. Alu Big boulder.
15. Kodila Nõmmekivi. Nõmme boulder in Kodila.

MÄRJAMAA VALD. MÄRJAMAA RURAL MUNICIPALITY

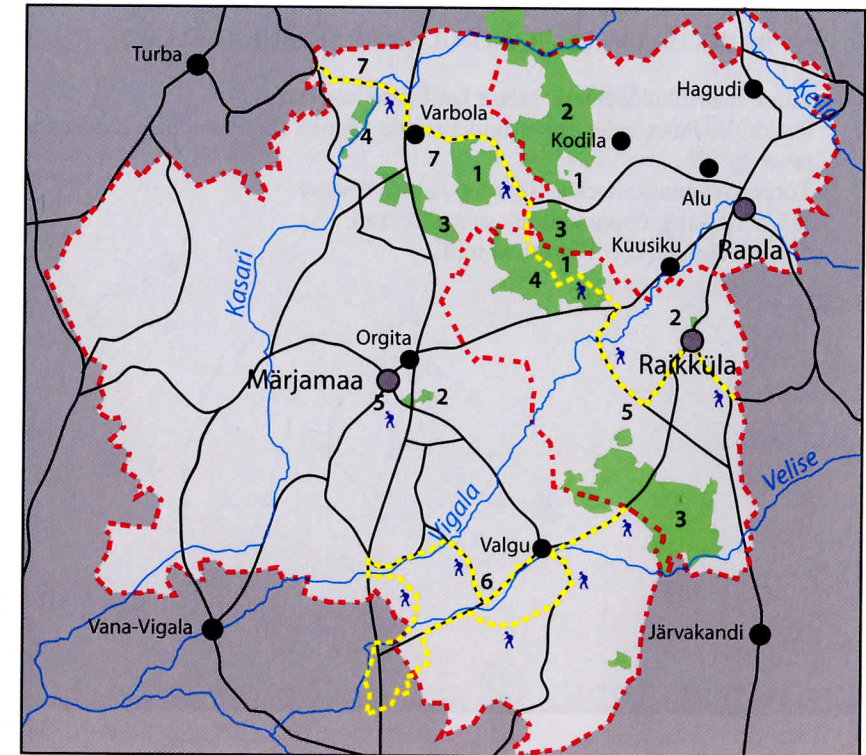
1. Sõtke loopealne ja paljand. Alvar and outcrop in Sõtke.
2. Vinguta küla paemurd. Limestone quarry in Vinguta.
3. Laukna paljand (Iganõmme Pakamägi). Iganõmme hill (outcrop) at Laukna.
4. Varbola pinnavormid (vanad rannamoodustised). Landforms (old beach ridges) at Varbola.
5. Märjamaa Eesmine ja Tagumine järta. Märjamaa karst field.
6. Tammiäärne järta. Tammiäärne karst.
7. Kaunismaa järta. Kaunismaa karst.
8. Rangu rangad ja allikad. Karst and springs on Rangu farm.
9. Vetla Pihaallikas. Vetla spring.
10. Lümandu nõiaallikas. Sorceress spring at Lümandu manor.
11. Lümandu ohvriallikas. Sacrificial spring in Lümandu village.
12. Neitsipere allikad. Neitsipere springs.
13. Kurisu Jaani allikas. Jaani karst spring.
14. Pühaoja allikad. Pühaoja (Sacred brook) springs.
15. Mustallikad. Mustallika (Blackspring) springs.
16. Joosva allikad. Joosva springs.
17. Varbola ohvrikivi. Sacrificial boulder at Varbola.
18. Nõmme heinamaa Suurkivi. Big boulder on Nõmme meadow.
19. Orgita rabakivi. Orgita boulder.
20. Kükita Suurkivi. Kükita Big boulder.
21. Liivasoo Hallkivi e. Landsbergi kivi. Landsberg boulder.
22. Õmma soo. Õmma mire.

RAIKKÜLA VALD. RAIKKÜLA RURAL MUNICIPALITY

1. Paka mägi. Paka hill.
2. Karukellaloo (Abrumets). Karukella alvar.
3. Tõrasoo nõmm (loopealne). Tõrasoo alvar.
4. Jalase Vainupealse allikad. Jalase springs on Vainupealse.

5. Tulimurru abru ja allikad. Tulimurru alvar and springs.
6. Parka soo. Parka mire.
7. Kõrvetaguse soo. Kõrvetaguse mire.
8. Tõrasoo soo, läänepoolne osa Kosesoo. Tõrasoo (Kosesoo) mire.
9. Vaharu rändrahn. Vaharu boulder.
10. Mihkli talu metsakivi. Mihkli (farm) stone.
11. Abru metsavahi kultusekivi. Abru sacrificial stone.
12. Pühatu metsakivi. Pühatu stone.
13. Mikkuri nõiakivi. Mikkuri sorceress stone.
14. Sõeru rändrahn. Sõeru boulder.
15. Jalase küla Kaevukivi. Kaevu (Well) stone in Jalase.

6.2. Kaitsealad, looduse õpperajad Reserves, nature trails

Joonis 2. Kaitsealad, looduse õpperajad. Reserves, nature trails.

RAPLA VALD. RAPLA RURAL MUNICIPALITY

1. Palamulla karstikaitseala. Palamulla karst reserve.
2. Linnuraba looduskaitseala. Linnuraba nature reserve.
3. Jalase maastikukaitseala – Sõbessoo soo, Lipstu nõmm. Jalase landscape reserve – Sõbessoo mire, Lipstu alvar.

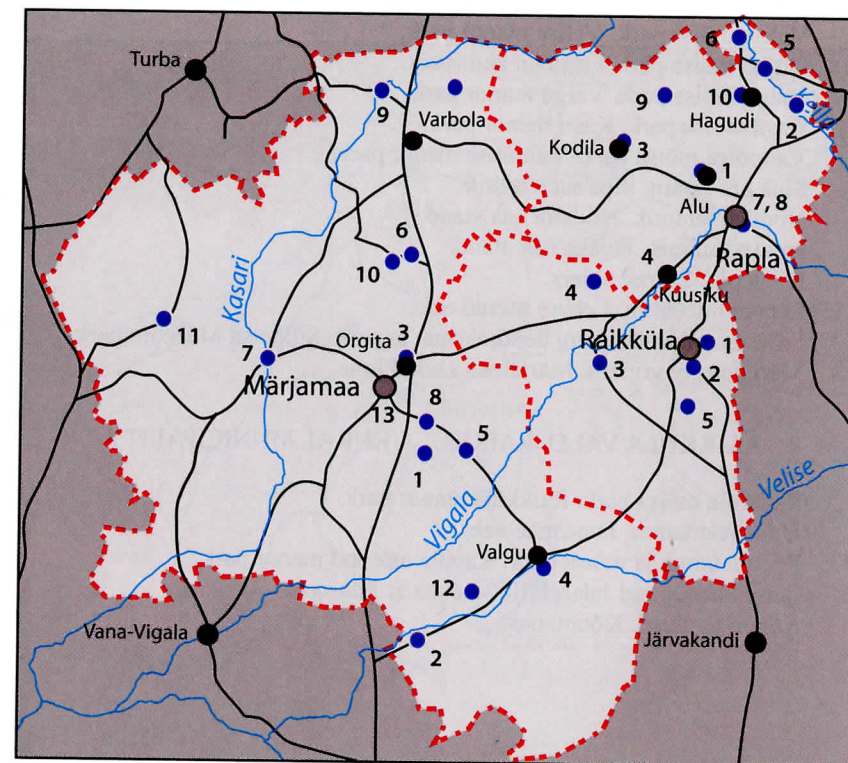
MÄRJAMAA VALD. MÄRJAMAA RURAL MUNICIPALITY

1. Varbola pinnavormide kaitseala. Varbola landscape reserve.
2. Märjamaa järtade maastikukaitseala. Märjamaa landscape (karst) reserve.
3. Vardi looduskaitseala. Vardi nature reserve.
4. Pajaka maastikukaitseala. Pajaka landscape reserve.
5. Märjamaa looduskaitse õpperada. Märjamaa nature trail.
6. Velise looduse ja kultuuri õpperada. Velise nature and cultural trail.
7. Nelja Kuninga Tee. Historical trail.

RAIKKÜLA VALD. RAIKKÜLA RURAL MUNICIPALITY

1. Jalase maastikukaitseala. Jalase landscape reserve.
2. Raikküla–Paka mäe maastikukaitseala. Raikküla–Paka hill landscape reserve.
3. Tõrasoo looduskaitseala. Tõrasoo nature reserve.
4. Jalase roheline õpperada. Jalase nature trail.
5. Nelja Kuninga Tee. Historical trail.

6.3. Haljastuobjektid Greenery

Joonis 3. Haljastuobjektid. Greenery.

RAPLA VALD. RAPLA RURAL MUNICIPALITY

1. Alu mõisa park. Alu manor park.
2. Hagudi mõisa park. Hagudi manor park.
3. Kodila mõisa park. Kodila manor park.
4. Kuusiku mõisa park. Kuusiku manor park.
5. Purila mõisa park. Purila manor park.
6. Seli mõisa park. Seli manor park.

7. Rapla kiriku park. Church park in Rapla.
8. Priiuse tamm. Freedom oak.
9. Rebase ja Tori tammikud. Rebase and Tori oak stand.
10. Matsi-Kärneri tammik. Matsi-Kärneri oak stand.

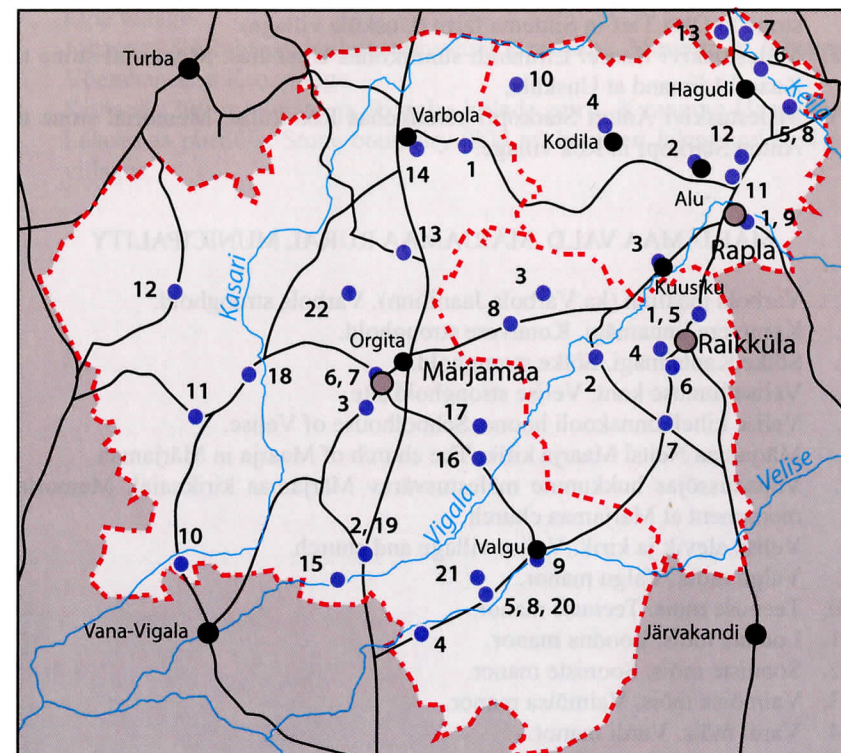
MÄRJAMAA VALD. MÄRJAMAA RURAL MUNICIPALITY

1. Haimre mõisa park. Haimre manor park.
2. Velise mõisa park. Velise manor park.
3. Orgita mõisa park. Orgita manor park.
4. Valgu mõisa park. Valgu manor park.
5. Kasti mõisa park. Kasti manor park.
6. Vaimõisa mõisa park. Vaimõisa manor park.
7. Sipa ohvipärn. Sipa sacred lime.
8. Niidiaia tammik. Niidiaia oak stand.
9. Pajaka tammik. Pajaka oak stand.
10. Hiielepik. Sacred alders.
11. Leevre hietamm. Leevre sacred oak.
12. Sillaotsa talumuuseumi dendraarium ja park. Sillaotsa Museum park.
13. Märjamaa ohvipärn. Märjamaa sacred lime.

RAIKKÜLA VALD. RAIKKÜLA RURAL MUNICIPALITY

1. Raikküla mõisa park. Raikküla manor park.
2. Jänusmäe tamm. Jänusmäe oak.
3. Kabala tamm ja mõisa park. Kabala oak and manor park.
4. Ijetse künnapuud Jalasel. Ijetse elms at Jalase.
5. Kõnnu tammed. Kõnnu oaks.

6.4. Kultuuriobjektid Cultural features

Joonis 4. Kultuuriobjektid. Cultural features.

RAPLA VALD. RAPLA RURAL MUNICIPALITY

1. Rapla Maarja-Magdaleena kirik. Church of Maarja Magdaleena in Rapla.
2. Alu mõis. Alu manor.
3. Kuusiku mõis. Kuusiku manor.
4. Kodila mõis. Kodila manor.
5. Hagudi mõis. Hagudi manor.

6. Purila mõis. Purila manor.
7. Seli mõis. Seli manor.
8. Adam Johann von Krusensterni mälestuskivi. Memorial stone to Adam Johann von Krusenstern.
9. Mälestusmärk Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas langenuile Rapla kirikuaias. Memorial stone at Rapla church.
10. Mälestusplaat Fr. R. Kreuzwaldi noorpõlvkodus Ohulepa mõisas. Memorial tablet to Fr. R. Kreuzwald on the wall of Ohulepa manor.
11. Mälestusmärk Otto Tiefi sünnikohas Uuskülas Sildema talus. Memorial stone to Otto Tief in Sildema farm (Uusküla village).
12. Mälestuskivi Kaarel Liimandi sünnikohas Uuskülas. Memorial stone to Kaarel Liimand at Uusküla.
13. Mälestuskivi Anton Starkopfi sünnikohas Rõa külas. Memorial stone to Anton Starkopf in Rõa village.

MÄRJAMAA VALD. MÄRJAMAA RURAL MUNICIPALITY

1. Varbola maalinn (ka Varbola Jaanilinn). Varbola stronghold.
2. Konuvere linnamägi. Konuvere stronghold.
3. Sõtke Kantsimägi. Sõtke stronghold.
4. Velise linnuse koht. Velise stronghold site.
5. Velise kihelkonnakooli hoone. Schoolhouse of Velise.
6. Märjamaa Neitsi Maarja kirik. The church of Maarja in Märjamaa.
7. Vabadussõjas hukkunute mälestusvärav Märjamaa kirikuaias. Memorial monument at Märjamaa church.
8. Velise alevik ja kirik. Velise village and church.
9. Valgu mõis. Valgu manor.
10. Teenuse mõis. Teenuse manor.
11. Loodna mõis. Loodna manor.
12. Sooniste mõis. Sooniste manor.
13. Vaimõisa mõis. Vaimõisa manor.
14. Vardi mõis. Vardi manor.
15. Konuvere mõis. Konuvere manor.
16. Kasti mõis. Kasti manor.
17. Mõisamaa mõis. Mõisamaa manor.
18. Sipa mõis. Sipa manor.
19. Konuvere kivisild. Konuvere stone bridge.
20. 1905. aasta mälestussammas Velise Apostliku Õigeusu kiriku ees. Monument at the church of Velise.
21. Aleksei Parnabase mälestuskivi ja Sillaotsa talumuuseum. Memorial stone to Aleksei Parnabas and Sillaotsa Museum.
22. Teodor Lippmaa mälestuskivi Rangu nõmmel. Memorial stone to Teodor Lippmaa on Rangu heath.

RAIKKÜLA VALD. RAIKKÜLA RURAL MUNICIPALITY

1. Raikküla mõis. Raikküla manor.
2. Kabala mõis. Kabala manor.
3. Jalase küla ja Jalase kool. Jalase village and schoolhouse.
4. Lipa linnus ja küla. Lipa stronghold and village.
5. Alexander von Keyserlingi mälestuskivi Raikküla mõisas. Memorial stone to Alexander von Keyserling at Raikküla manor.
6. Uku Masingu mälestuskivi Lipa külas. Memorial stone to Uku Masing in Lipa village.
7. Johannes Võerahansu koduloomuuseum Keo külas. Museum of Johannes Võerahansu in Keo village.
8. Kiviaed (200 m) Jalase ja Riidaku külade piiril. Kunagine Harjumaa–Läänemaa piirilõik. Stone boundary (200 m) between Jalase and Riidaku villages.

Summary

The booklet gives a survey of interesting landforms, karst phenomena, springs, mires and erratic boulders of the town and rural municipality of Rapla and of Märjamaa and Raikküla rural municipalities. Also information on outstanding hydrological features, greenery and cultural heritage is given.

The area described is in the landscape region of the Harju Plateau and West-Estonian Lowland and is a part of the Kohila karst field. The most imposing outcrop of Silurian carbonate rocks can be found on Paka hill. Karst is widespread on the alvars in the neighbourhood of Palamulla, Märjamaa and Jalase as well as in the alvar forest of Vardi and elsewhere. Numerous springs connected with karst open at Purila and in the vicinity of Märjamaa. The area stands out for its alvar forests in the whole of Estonia. The largest river in the area – Kasari – has its source here. There are several large and conspicuous boulders like Kükita Suurkivi, Kalevipoja luisukivi, Varbola ohvrikivi etc. in the area.

The area is rich in historical and cultural heritage. It was inhabited already in the prehistoric times as witnessed by the defensive structures such as Varbola, Konuvere and Sõtke Kantsimägi hillforts. Jalase, a village reserve since 1990, is one of the oldest villages in Estonia. The first written record of Rapla village dates from the 13th century. The first manors were established in the present Rapla County in the 13th–14th centuries. The manor houses of Alu, Hagudi, Purila, Raikküla and some others are architecturally remarkable. In the 13th century a church dedicated to Mary Magdalene was built at Rapla and a church dedicated to Virgin Mary was built at Märjamaa. Restored memorials to the soldiers killed in World War I and the Estonian War of Independence are found in the churchyard at Rapla. At the eastern side of the Märjamaa church there is a memorial to the Estonian War of Independence. In the 19th century the longest stone bridge in Estonia was built on the Vigala River at Konuvere.

To protect natural and cultural heritage, nine reserves have been established in the area. A hiking trail proceeds through the area. In the vicinity of Märjamaa a nature conservation trail and at Velise a nature and culture trail have been set up.

The life and work of numerous researchers of nature and culture are connected with the area. Among them Heinrich Aasamaa (1909–2008), Teodor Lippmaa (1892–1943), Aleksei (Aadu) Parnabas (1916–1986), Ülo Heinsalu (1928–1944), Aino Valgma (1934–1997) and Arvi Paidla (1937–2000) are worth special mentioning.

Kirjandus

- Aasamaa, H. 1937. Lipstu nõmm. – Rmt.: Looduskaitse I, lk. 140–144.
- Abner, O. 1996. Taimeretkest Raikküla ümbruses. – Lehmlõuke nr. 13 (Nädaline 15. okt., lk. 7).
- Abner, O. 1997. Taimeretkel Raplamaal 1997. – Lehmlõuke nr. 23 (Nädaline 27. sept., lk. 8).
- Abner, O. 2001. Märkmed. Käsikiri autori valduses.
- Eesti jõgede valglate kataloog. II kd. Soome lahe vesikond. 1980. Eesti Maaparandusprojekt. Tallinn, lk. 74–75.
- Eesti sood. 1988. Koost. U. Valk. Tallinn, 343 lk.
- Eesti ürglooduse raamat. VI köide. Raplamaa. 1992. Koost. Ü. Heinsalu. Käsikiri TTÜ Geoloogia Instituudis.
- Eestimaa kultuurituristi teejuht. 2004. Koost. T. Viirand. Tallinn, 248 lk.
- Eestimaa linnuste teejuht. 2003. M. Helme. Tallinn, 127 lk.
- Ehrpais, J., Ehrpais, T. 1986. Loometsade aktuaalseid probleeme Rapla metsamajandis. – Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat 70. Tallinn, lk. 66–73.
- Eilart, J. 1993. Teodor Lippmaa ökoloogina Rangu loometsas. – Lehmlõuke nr. 1 (Nädaline 14. jaan.).
- Eilart, J., Jõgisalu, H. 1986. Märjamaa looduskaitse õpperada. – Rmt.: Looduse õpperajad. Tallinn, lk. 119–135.
- Einasto, R. 2008. Raikküla mõis Pakamäega võiks kujuneda Eesti paegeoloogiliseks südameks. – Keskkonnatehnika 2, lk. 66–67.
- Eluta loodusmälestiste uurimine ja kaitse. 2003. Toim. E. Pirrus. Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon. Tartu–Tallinn, 136 lk.
- Heinsalu, Ü. 1976. Eesti suurimate karstikoobaste rajoon. – Rmt.: Rapla rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutuleku artiklite kogumik. Tallinn, lk. 24–30.
- Heinsalu, Ü. 1977. Karst ja looduskeskkond Eesti NSV-s. Tallinn, 96 lk.
- Heinsalu, Ü. 1991. Abru lookõrgendikud. – Eesti Loodus 9/10, lk. 553–555.
- Heinsalu, Ü., Timm, V., Karise, V. 1976. Looduskaitset vajavad allikad ENSV-s. – Rmt.: Eesti maapõue kaitsest. Tallinn, lk. 68–95.
- Jalase küla aja ja looduse lood. 1997. Koost. A. Valgma ja Ü. Tamla. Jalase, 208 lk.

- Jürgenson, E. 1976. Aluspõhi, eriti Raikküla lade. – Rmt.: Rapla rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutuleku artiklite kogumik. Tallinn, lk. 9–15.
- Jürgenson, E., Tavast, E. 1986. Alvarite levikust, morfoloogiast ja kivimilisest koostisest. – Rmt.: Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat 70. Tallinn, lk. 1–19.
- Kaar, E. 1986. Loometsad ja loodude metsastamine. – Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat 70. Tallinn, lk. 31–36.
- Kas tunned maad. 1965. Koost. E. Varep. Tallinn, 695 lk.
- Kiili, J. 2008. Raplamaa mõisaretked. Vaimõisa–Rapla, 56 lk.
- Kiili, J. 2009. Vaimõisa Ameeriklane Gustav von Rosenthal. Mõeldes Tagasi nr. 2 (Nädaline 14. veebr., lk. 10).
- Kink, H. 2004. Hüdrogeoloogilised uuringud Geoloogia Instituudis aastail 1965–2003. Tallinn, 166 lk.
- Kink, H. 2006. Veeobjektid Eesti ürglooduse raamatus. Tallinn, lk. 55–71.
- Kink, H., Andresmaa, E., Orru, M. 1998. Eesti soode hüdrogeoloogia. Tallinn, 128 lk.
- Kiristaja, P. 2003. Jalase maastikukaitseala. – Eesti Loodus 10, lk. 20–22.
- Kruusimägi, A., Paidla, A. 1974. Rapla rajoon. Siin- ja sealpool maanteed. Tallinn, 120 lk.
- Kusmin, J. 2006. Matkarada: Velise vabariigi radadel. – Eesti Loodus 11, lk. 36–39.
- Laasimer, L. M. 1986. Loometsade ja lodude taimkatte dünaamikast. – Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat 70. Tallinn, lk. 20–30.
- Leito, T., Kimmel, K., Ader, A. 2007. Eesti kaitsealad. Keskkonnaministeerium. Tallinn, lk. 140–141.
- Loit, S. 2008. Raplamaa linnused. Käsikiri autori valduses.
- Looduse õpperajad. 1986. Koost. J. Eilart. Tallinn, 279 lk.
- Markus, K. 2002. Raplamaa kirikud. Muinsuskaitseamet. Tallinn, 96 lk.
- Müür, R. 2004. Vardi looduskaitseala. – Eesti Loodus 1, lk. 26–27.
- Müür, R. 2006. Märjamaa järtade maastikukaitseala. – Eesti Loodus 6, lk. 26–27.
- Orru, M. 1995. Eesti turbasood. Teatmik. Eesti Geoloogiakeskus. Tallinn, lk. 79–106.
- Paidla, A. 1991. Raplamaa. Siin- ja sealpool maanteed. Tallinn, 192 lk.
- Paidla, A. 1999. Rapla maakond teise aastatuhande lõpul. Rapla, 108 lk.
- Parnabas, A., Eilart, J. 1986. Velise looduse õpperada. – Rmt.: Looduse õpperajad. Tallinn, lk. 135–140.
- Petersoo, T. 2002. Sipa pärn, tuntumaid põlispuid Eestis. – Eesti Loodus 12, lk. 50–51.
- Petersoo, T. 2004. Lipstu nõmm. – Nädaline 27. jaan., lk. 10.
- Petersoo, T. 2004. Püstkivirikku aasta. – Nädaline 22. juuni, lk. 10–11.
- Rapla Metsamajandi piirkonna looduskaitseobjektid. 2001. Koost. M. Raid. Eesti Metsakorralduskeskus. Tallinn. Käsikiri.

- Relve, H. 2006. Loopealne – Eesti rahvusmaastik. – Loodus 6, lk. 20–23.
- Roasto, R., Tennokene, M. 2007. Pajaka maastikukaitseala. – Eesti Loodus 1, lk. 26–27.
- Rähni, E. 1976. Pinnamood ja pinnakate. – Rmt.: Rapla rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutuleku artiklite kogumik. Tallinn, lk. 16–23.
- Tihkan, K. 2008. Tõrasoo looduskaitseala hoiab metsi, soid ja paepealseid. – Eesti Loodus 11, lk. 22–25.
- Toomtal, H. 1999. Muistne põlisküla Raplat ümbritseva Konuvere jõe ääres. – Eesti Loodus 9, lk. 388–389.
- Uuriv eluviis: Arvi Paidla. 2007. Koost. Armar Paidla. Rajakaar. Alu. 643 lk.
- Uustalu, M. 2008. Haimre-Märjamaa piirkonna minevikust. Kasti, 126 lk.
- Valgma, A. 1991. Me tuleme loodusest. – Eesti Loodus 9/10, lk. 549–552.

Ülal: Sipa ohvripärn. *T. Petersoo* foto.

All: Joosva allikas. *A. Hübneri* foto.

Above: Sipa sacrificial lime tree. *Photo by T. Petersoo.*

Below: Joosva Spring. *Photo by A. Hübner.*

Ülal: Rapla Maarja-Magdaleena kirik (ehitatud aastatel 1899–1901) – ainuke kahe torniga maakirik Eestis. *A. Tarmula foto.*
 All: Alu mõisa neogooti stiilis nurgatorniga härrastemaja. *A. Paidla foto.*
 Above: St Mary Magdalene Church at Rapla (built in 1899–1901) is the only rural church with two towers in Estonia. *Photo by A. Tarmul.*
 Below: Alu manor house with a Neo-Gothic corner tower. *Photo by A. Paidla.*

Ülal: Restaureeritud Konuvere kivisild Vigala jõel. *A. Hübneri foto.*
 All: Teodor Lippmaa (1892–1943) mälestuskivi Rangu nõmmel. *T. Petersoo foto.*
 Above: Restored stone bridge over the Vigala River at Konuvere. *Photo by A. Hübner.*
 Below: Memorial stone to Teodor Lippmaa (1892–1943) on Rangu heath. *Photo by T. Petersoo.*

Tagakaas: Varbola maalinn õhust nähtuna. *A. Kiini foto.*
 Back cover: A view of Varbola hill-fort from the air. *Photo by A. Kiin.*

